

Ole Michael Selberg

Standardspråk og dialekt i Polen

1 Innledning

Polsk er i dag det tredje største slaviske språk overhodet (etter russisk og ukrainsk) og det uten sammenligning største av de såkalte vestslaviske språkene. Strukturelt representerer det, i likhet med tsjekkisk og slovakisk, den vanlige slaviske type, med en rik nominal-fleksjon (syv kasus) og et verbalsystem bygget på motsetningen mellom to aspekter – den *imperfektive*, som uttrykker en utstrakt eller gjentatt handling, eller rett og slett handlingen i seg selv, og den *perfektive*, som uttrykker en avgrenset engangshandling. I prosodisk henseende er polsk enklere enn de fleste andre slaviske språk, ettersom det har fast trykk på nest siste stavelse, ingen forskjell på lange og korte vokaler og ingen tonemforskjeller. Lydlig sett utmerker det seg ved å være det eneste slaviske språk som har bevart nasalvokalene. En påfallende grammatisk nydannelse er utviklingen av en spesiell mannlig-personlig kategori i flertall. Ellers er polsk hverken arkaisk eller spesielt innovativt i slavisk sammenheng.

Liksom de øvrige vestslaviske språk skrives polsk med latinske bokstaver. Det skiller seg imidlertid fra søsterspråkene ved at det i stor utstrekning bruker bokstavkombinasjoner for å betegne én lyd.

Polsk har en sammenhengende litterær tradisjon fra 1400-tallet frem til i dag. På dette punkt adskiller polsk seg fra de øvrige slaviske litteraturspråkene, der den nåværende språknormen er et resultat av forskjellige former for språkreisning, som har foregått fra annen halvdel av 1700-tallet frem til våre dager, enten ved å bygge direkte på talemålet eller ved å gripe tilbake til eldre skriftlig tradisjon.

Polsk har i århundrenes løp lånt ganske mye fra andre språk – i eldre tid først og fremst fra tsjekkisk, tysk, latin, i nyere tid også fra fransk, russisk og engelsk. De tyske lånene skriver seg for en stor del fra middelalderen og er i den grad assimilert at de fleste polakker neppe er oppmerksomme på deres opprinnelse (f.eks. *dziękować* ‘danken’, *musieć* ‘müssen’, *pielęgnować* ‘pflegen’, *rynsztunek* ‘Rüstung’, *gatunek* ‘Gattung’). En del nyere lån fra tysk har man imidlertid i vårt århundre forsøkt å bytte ut med nylagede ord av hjemlig opphav. Det gjelder ikke minst en rekke betegnelser i håndverkerterminologi av forskjellig slags (f.eks. *hebel* ‘Hobel’ → *strug*, *laubzege* ‘Laubsäge’ → *włośnica*, *sztamajza* ‘Stemmeisen’ → *dluto*, *śrubosztak* ‘Schraubstock’ → *imadło*).

Svært tallrike er de leksikalske latinismene – jeg nevner i fleng *dezaprobata*, *proponować*, *determinacja*, *inwencja*, *incydent*, *edukacja*, *adwersarz*, *afront*, *adoracja* osv. Ikke noe slavisk språk er mer gjennomsyret av latin enn polsk.

Innenfor enkelte fagområder er internasjonale termer av latinsk-gresk opphav langt på vei erstattet med hjemlige betegnelser. Således er den grammatiske terminologien nesten gjennomført polsk (*rzeczownik* ‘substantiv’,

czasownik ‘verb’, *podmiot* ‘subjekt’, *mianownik* ‘nominativ’ osv.). Den faggruppen som er gått lengst i retning av å polonisere, er pussig nok medisinerne. Nydannelser som *gościec* (reumatisme) *plonica* (skarlagensfeber), *blonica* (difteri), *krztusiec* (kikhoste) er typiske eksempler på ‘legepolsk’. Blant vanlige mennesker heter disse sykdommene fremdeles *reumatyzm*, *szkarlatyna*, *dyfteryt*, *koklusz* ‘kikhoste’ (fra fransk *coqueluche*).

Sammenlignet med f.eks. tsjekkisk fremstår polsk allikevel alt i alt som et forholdsvis lite puristisk språk. Til polsk *muzyka*, *teatr*, *apteka*, *szpital* (sykehus), *sekretarz*, svarer f.eks. tsjekkisk *hudba*, *divadlo*, *lékárna*, *nemocnice*, *tajemník*.

2 Fremveksten av et polsk standardspråk

De eldre slaviske litteraturspråkene var produkter av middelalderens misjonsarbeid. Siden kristningen av slaverne foregikk dels fra vest, dels fra Bysants, ble også utviklingen av litteraturspråkene preget av to forskjellige hovedinnflytelser: fra den gresk-bysantinske kultur i øst og den latinske og tyske i vest.

Østslaverne og de østligste av de sydslaviske folkeslag (bulgarer, makedonere, serbere) overtok sammen med kristendommen i dens østlige utgave også det gammelkirkeslaviske skriftspråk, som var blitt skapt av slaverapostlene Kyrillos og Methodios i annen halvdel av 800-tallet. Dette språket kom i den østlige slaviske kristenhet til å spille en lignende rolle som latinen i vest. På grunn av sin relative nærhet til folkemålene kunne kirkeslavisk-

ken holde seg lenger enn latinen som litterært språk, og dessuten etterlate tallrike spor i det største av de nye literaturspråkene som vokste frem, nemlig russisk.

I motsetning til sine ortodokse stammefrender ble polakkene, liksom de andre vestslaverne, kristnet vestfra, og fikk derfor latinen som kirkespråk og skriftspråk. Det polske skriftspråket som etterhvert vokste frem, bygget derfor direkte på folkemålet, selv om det også ble influert av latin og andre språk i ordforråd og periodebygning.

Sammenlignet med russere og tsjekkere begynte polakkene forholdsvis sent å ta morsmålet i bruk i skrift. Som den eldste skrevne kilde regnes gjerne en pavebulle fra 1136, som inneholder om lag 400 polske person- og stedsnavn. De eldste bevarte sammenhengende tekster på polsk er fragmenter av en prekensamling fra første halvdel av 1300-tallet, men det er ikke før langt ute på 1400-tallet at bruken av morsmålet i skrift begynner å skyte fart.

I polsk historie, likesom i norsk, har det politiske tyngdepunkt i århundrenes løp forflyttet seg innenfor landet – først fra traktene omkring Poznań i det vestlige Midt-Polen til Kraków i syd, og derfra i sin tur til Warszawa, som siden slutten av 1500-tallet har vært Polens hovedstad. På denne bakgrunn må man også se den diskusjonen som siden slutten av forrige århundre har vært ført mellom språkforskerne om når og hvor det polske skriftspråk oppstod. I denne striden, som ennå ikke er avgjort, er det spesielt ett bestemt dialekttrekk som har spilt en fremtredende rolle. I en stor del av de syd- og østpolske målførene er sibilantrekken *ś, ź, ć, źdź* falt sam-

men med rekken *s, z, c, zdz*. Denne eiendommeligheten, som betegnes som «mazurzenie» finner vi ikke bare i Mazowsze, dvs. traktene rundt Warszawa, men også i Małopolska (Lillepolen), der Kraków ligger. Derimot mangler «mazurzenie» i Wielkopolska (Storpolen), dvs. i Poznań-området. I debatten om skriftspråkets opprinnelse har to hypoteser stått mot hverandre: Małopolska-hypotesen og Wielkopolska-hypotesen. Tilhengerne av Wielkopolska-hypotesen har hevdet at den omstendighet at normalspråket mangler «mazurzenie» og altså oppviser former som *szukać* 'lete', *czas* 'tid', *żaba* 'frosk' istedenfor *sukać*, *cas*, *zaba*, viser at det må være oppstått i trakter der de to sibilanttrekkene ikke falt sammen. Mot dette resonnementet har de som forfekter Kraków-hypotesen fremholdt, at «mazurzenie» sannsynligvis er en dialekt-eiendommelighet av forholdsvis sen dato, utviklet først på 1300-tallet, ja muligens endog ikke før på 1400- eller 1500-tallet, m.a.o. lenge etter at det politiske tyngdepunkt hadde forflyttet seg til Małopolska. Det har også hevet seg røster som har søkt å innta et formidlende standpunkt, ved å gjøre gjeldende at grunnlaget for et overdialektalt høyere talemål høyst sannsynlig må være blitt lagt i Wielkopolska, men at dette talemålet, som med tiden også kom til å nedfelle seg i skrift, senere må være blitt påvirket og preget av målførene i Małopolska.

Uansett hvordan det måtte forholde seg med dette, er det et faktum at i løpet av 1500-tallet, som gjerne betegnes som «polsk kulturs gullalder», blir det etablert en språknorm, som har utviklet seg ubrutt videre frem til våre dagers polsk. At morsmålet ble konsolidert og etterhvert

tatt i bruk på stadig flere områder, skyldtes både impulsene fra renessansen, som er fremtredende hos humanisten Jan Kochanowski, en dikter av europeisk format, og påvirkningen fra de reformatoriske strømninger, som i flere tiår spilte en stor rolle i Polen.

På denne tiden stod Polen, som siden slutten av 1300-tallet hadde vært i union med Litauen, på høyden av sin makt, så vel politisk som kulturelt. Det polske riket strakte seg fra Østersjøen praktisk talt ned til Svartehavet, og omfattet størsteparten av det nåværende Litauen, Hviterussland og Ukraina. Bare litt over halvparten av innbyggerne i denne storstaten var polsktalende, selv om det utover 1500- og 1600-tallet skjedde en omfattende polonisering av den opprinnelig litauisk-, hviterussisk- og ukrainsktalende adelen i øst. På 1600-tallet kommer Polen inn i en nedgangsperiode, som også gir seg språklige utslag. Latinens makt øker igjen, og tilbøyeligheten til å spekke morsmålet med latinske ord og vendinger, ja hele setninger på latin, griper mer og mer om seg. En forestilling om denne maneren gir følgende bruddstykker fra Stanisław Leszczyńskis manifest fra 1704: «Nie tak nas *ambitus dominandi* opanował, abyśmy nie mieli pamiętać, co *libertatem concernit*, która *dat iura regnantibus*. Ani się chcemy wprzód *super aequalitatem* wynosić...» (Vi ere ikke i den grad besatte av *ambitus dominandi* at vi ikke komme i hu hva *libertatem concernit*, som *dat iura regnantibus*. Ei heller ville vi på forhånd heve oss *super aequalitatem*...).

Utover på 1700-tallet skjer det en endring i det åndelige klima som etterhvert bringer denne sammenblan-

dingen av polsk og latin i vanry. Spesielt fra 1750 setter det inn en språklig fornyelse. Opplysningstidens forfattere bestreber seg på å skrive et rent og harmonisk polsk, og også i undervisningsvesenet avløses latinen i økende grad av polsk. Stor betydning fikk pater Onufry Kopczyńskis grammatikk, som for øvrig kom til å levere et slående bevis på hvordan grammatikken i en situasjon der usus er sterkt vaklende, kan komme til å prege språkbruken og få den til å følge en regel som egentlig er helt vilkårlig. Instrumentalis sg. m. og n. av pronomener og adjektiv hadde opprinnelig endt på *-ym/-im*, mens lokativ hadde endt på *-em*. Allerede på 1400-tallet begynte imidlertid de to endelsene å bli blandet sammen, og på 1700-tallet ble *-ym/-im* og *-em* brukt om hverandre, uten noe slags system. For å råde bot på forvirringen innførte Kopczyński en fordeling etter genus, idet han foreskrev at *-ym/-im* skulle brukes i maskulinum og *-em* i neutrum. Denne kunstige distinksjonen stod ved lag helt frem til 1936.

Polens tre delinger endte i 1795 med at landet forsvant fra Europa-kartet, oppslukt av sine mektige naboer Russland, Prøyssen og Østerrike. Gjennom hele 1800-tallet levde polakkene som en nasjonal minoritet i tre forskjellige stater. Det polske språk mistet i denne perioden gradvis alle offisielle funksjoner, og ble i annen halvdel av 1800-tallet også helt fortrent fra skolene i prøyssisk og russisk Polen. Bare i østerriksk Polen (Galicja) var situasjonen annerledes. Her ble polsk i 1860- og 1870-årene anerkjent som undervisningsspråk helt opp til universitetsnivå, og også som forvaltningspråk.

Tross disse ugunstige ytre forhold fortsatte polsk å ut-

vikle seg som kulturspråk. Etter tapet av selvstendigheten kom faktisk språket og litteraturen, som dels ble skapt i utlendighet, til å bety mer enn før, fordi de nå ble det fremste pant på nasjonens enhet. Romantikerne, især Mickiewicz, brakte en språklig fornyelse, ved å føre inn nytt språkstoff, spesielt fra det gamle polske rikets østlige utkanter, og ved å bruke en mer talemålsnær stil. Denne moderniseringen av språket ble fortsatt av de store polske prosaister i århundrets annen halvdel.

Avgjørende betydning for språkrøkt og språkbevissthet på 1800-tallet fikk Samuel Lindes seksbinds ordbok, *Słownik języka polskiego*, som utkom fra 1807 til 1815, og flere større grammatikker, av bl.a. Jozef Mroziński og Antoni Malecki.

Da polakkene etter den første verdenskrig ble stilt overfor den vanskelige oppgave å skulle smelte sammen tre riksdeler, preget av hvert sitt rettssystem og med hver sine administrative tradisjoner, til en ny statshelhet, viste det seg at de språklige forskjellene var langt mindre enn man kunne ha fryktet.

3 Ortografien. Utvikling og prinsipper

Hovedtrekkene i den polske ortografien forelå ferdig utformet i annen halvdel av 1500-tallet. I det store og hele videreførte den de skrivevaner som hadde dannet seg i senmiddelalderens håndskrevne litteratur. Da polsk hadde nesten dobbelt så mange fonemer som det var bokstaver i det latinske alfabetet, måtte man på forskjellige måter supplere manglene. Det skjedde dels ved at man

brukte *diakritika*, dvs. skråstreker, prikker og krøller som ble plassert over og under bokstavene (*ć, ł, ń, ś, ź, ż, ą, ę*), dels ved at man lot kombinasjoner av to tegn stå for ett fonem (*ch, cz, dz, dz rz, sz*).

Mønsteret for den sistnevnte løsningen, de såkalte *digrafene*, var vel først og fremst latinens *ch*, som ble brukt til å gjengi gresk χ .¹

Notasjonen kunne på enkelte punkter vært mer økonomisk. F.eks. blir bløthet ved konsonantene *c, dz, n, s, z* betegnet på tre forskjellige måter:

- 1) Foran konsonanter og i utlyd setter man en skråstrek (accent aigu) over konsonanttegnet: *ćma, dać, środa*.
- 2) Foran vokaler (unntagen *i*) erstatter man denne skråstreken med en *i* som plasseres etter konsonanttegnet: *cialo, siew*.
- 3) Foran vokalen *i* er bløtheten ubetegnet, siden sekvensen hard konsonant + *i* er umulig i polske ord.

Enkelte inkonsekvenser til tross må det likevel sies at det polske skriftsystemet gjengir uttalen meget nøyaktig. Kjenner man reglene, kan man uttale praktisk talt ethvert ord korrekt på grunnlag av skriftbildet. I så måte er den polske rettskrivningen bedre enn f.eks. den nors-

¹ Alfabetiseringsmessig behandles de polske digrafene ikke som enkeltbokstaver, men som bokstavsekvenser. Polsk er her på linje med tysk, engelsk, norsk osv. – men avviker fra tsjekkisk, der den eneste digrafen som finnes, *ch*, betraktes som en enkeltbokstav og i alfabetet følger etter *h*. I en tsjekkisk ordbok kommer altså *mahagon* før *máchat*, hvilket naturligvis kan skape problemer når stikkord skal sorteres datamaskinelt.

ke. I norsk vil jo en utlending ofte ha problemer med å avgjøre om *o* og *u* skal uttales åpent eller lukket, og om en *d* og *t* skal være stum eller ikke (jf. uttalen av *bordet* og *borden*).

Går man den omvendte vei, fra uttalen til skriftbildet, reiser det seg likevel visse problemer, både fordi man i uttalen finner stemthetsassimilasjoner og desonoriseringer i utlyd som ikke avspeiles i skrift, og fordi tre polske fonemer har ulike, etymologisk bestemte realisasjoner i skrift: /ż/ som *ż* eller *rz* ; /x/ (ach-lyd) som *ch* eller *h* ; /u/ som *u* eller *ó*.

Til grunn for den polske rettskrivningen ligger, liksom for den norske, tre ulike prinsipper:

- 1) det FONOLOGISKE, f.eks. *bagno* [bagnɔ]; *klimatyzować* [klimatyzɔvać]; *profesor* [profesor]; *szukać* [ʃukać]; *szczeka* [ʃčeka]; *willa* [villa] osv.
- 2) det MORFOLOGISKE, f.eks. *siostra* : *sióstr* [śostrɔ : śustrɔ]; *wóz* : *wozu* [vɔs : vozɔ]; *woda* : *wódka* [voda : vutka]; *morze* : *morski* [moʒe : morski]; *może* : *może* [moʒe : moʒe/moge] osv.
- 3) det HISTORISK-ETYMOLOGISKE, f.eks. *góra* [gura] (jf. russ. *gora*, tsj. *hora*) *rzeka* [žeka] (jf. russ. *reka*, tsj. *řeka*).

Skrivemåten i fremmedord tilpasses gjennomgående polske skrivevaner: *dżinsy* (jeans); *biznesmen* (businessman); *kontener* (container); *komputer* (computer). Polsk forenkling av opprinnelig dobbeltkonsonant i fremmedord avspeiles stort sett i skriftbildet: *profesor*, *milenium*, *paralelizm* (men: *immunitet*, *immatrykulacja*).

4 Dialektene og standardspråket

De gamle polske målførene deles gjerne i fem grupper: Mazowsze-dialekten (*dialekt mazowiecki*) i nordøst og i det østlige Midt-Polen, Małopolska-dialekten (*dialekt małopolski*) i sydøst, den schlesiske dialekten (*dialekt śląski*) i sydvest, Wielkopolska-dialekten (*dialekt wielkopolski*) i det vestlige Midt-Polen og den kasjubiske dialekten (*dialekt kaszubski*, av mange oppfattet som et eget vestslavisk språk) oppe ved Østersjøen. Vestgrensen for de tre siste dialektgruppene overskrider så vidt grensen mellom Polen og Tyskland før krigen. I de tidligere tyske vest- og østområdene blir det i dag talt såkalte blandingsdialekter.

Ser man bort fra kasjubisk, er ikke ulikhetene mellom de polske dialektene større enn at dialekttalende fra forskjellige deler av landet lett kan forstå hverandre. I motsetning til skriftspråket og det overdialektale talespråk har dialektene gjennomgående bevart refleksene av opprinnelig lang *a* og *e* som egne lyd (delvis realisert som *o* og *i*). Det som sterkest skiller en del av dem fra skriftspråket er likevel fenomenet «mazurzenie», dvs. uttalen *c*, *s*, *z*, *dz* i stedet for opprinnelig *č*, *š*, *ž*, *ždž*. I morfologisk henseende avviker dialektene fra skriftspråket bl.a. ved en annen fordeling av endelsene *-a* og *-u* i genitiv sg. m., og ved stort sett å mangle den mannlig-personlige kategori i flertall.

Dialektene har lav prestisje, og i skolene legges det fra første stund av vekt på å lære barna overdialektalt polsk og å hjelpe dem til å kvitte seg med dialektale uttaleeiendommeligheter. At en universitetsansatt skulle kunne bruke dialekt til daglig og f.eks. ha «mazurzenie» i sitt talemål,

er for polakker en nærmest utenkelig tanke. Det eneste målføret som nyter en viss anseelse både blant sine brukere og blant utenforstående, er det såkalte Podhale-målet, som tales i fjelltraktene i Syd-Polen.

Spesielt i etterkrigstiden har dialektene vært i sterk tilbakegang. I dag er det stort sett bare eldre personer som ennå taler dialekt. Yngre menneske bruker som regel standardpolsk, med enkelte normavvik, som imidlertid ikke behøver å være regionalt betinget. Hvis den nåværende utvikling fortsetter, vil det om tredve-forti år antagelig være vanskelig å finne dialektbrukere i Polen utenom Podhale-traktene.

Man opplever i Polen så å si aldri at noen setter spørsmålsteget ved ønskeligheten av en slik utvikling. Likevel er det klart at presset i retning av normalmål kan skape problemer for den som er oppvokst i et dialekttalende miljø. Visse språkvaner kan det som kjent være nesten umulig å legge av seg i voksen alder.

5 Standardspråkets differensiering

5.1 Regionalt betinget variasjon

Selv om det talte standardspråk (også kalt «dialekt kulturalny») er meget enhetlig, oppviser det allikevel visse regionale variasjoner. Eksempler på regionalt betingede forskjeller i uttalen er:

- 1) visse tilfeller av stemthetsassimilasjon på tvers av ordgrensene (*brat idzie* uttales i Warszawa som [brat idže], men i Poznań og Kraków som [brad idže])

- 2) uttalen av *nk* i ord hvor *k* ikke hører til ordstammen (i Warszawa har man her ren *n* etterfulgt av *k*, mens man i Poznań og Kraków har *ng* etterfulgt av *k*)
- 3) unnlattelse av å desonorisere *w* etter utstemt konsonant i fremlyd (*swój* blir i Warszawa og Krakow uttalt [sfuj], men i Poznań [svuj])

Antallet leksikalske regionalismer er ikke særlig stort, I så måte frembyr polsk en slående kontrast til den sterke differensiering vi finner innenfor deler av ordforrådet i tysktalende land.

5.2 Sosialt betinget variasjon

I Polen er det tradisjonelt intelligentsiaen som har vært betraktet som bærer av standardtalespråket. Mens dette samfunnsskiktet i mellomkrigstiden utgjorde en mindre, forholdsvis klart definert gruppe innenfor den polske befolkning, fikk det etter annen verdenskrig et sterkt tilsig av folk fra bonde- og arbeidermiljø. Karakteristisk for språket til denne nye intelligentsiaen er på den ene side enkelte dialektale minnelser i uttalen, og på den annen side en viss tilbøyelighet til bokstavrett uttale, dvs. en uttale som kan sammenlignes med [mårgen] og [annen] på norsk.

Representantene for den nye intelligentsiaen har også ofte en viss hang til stilistisk malplassert bruk av skriftspråklige, sjablonmessige konstruksjoner og leksemer. Selv i private samtaler kan de flette inn vendinger fra offisielt språk, som den gamle intelligentsiaen vil oppleve

som upassende i en slik situasjon.

Den gamle intelligentsiaen kjennetegnes på den annen side ofte av et ønske om å individualisere språket, ved bruk av dels forskjellige arkaismer, dels sterkt talespråklige, ja familiære ord og vendinger.

Disse ulikheter mellom den nye og den gamle intelligentsiaens språklige adferd, som i dag etter hvert utviskes, er vel betinget av graden av forankring i kulturspråket. Bevisstheten om å være oppvokst i språket, avfører utvungethet, ja endog en viss skjødesløshet, mens derimot en mer eller mindre latent språklig usikkerhet fører til etterligning av ferdige mønstre – først og fremst avisenes og myndighetenes språk.

5.3 Skriftspråk og talespråk. Funksjonalstiler

Innskrenkningen av den geografiske variasjonsbredde i språket har gått hånd i hånd med utviklingen av et bredt spektrum av funksjonalstiler. Hovedskillet går her mellom det man kan kalle dagligtalenær stil og forskjellige former for normalprosa. Det anses som selvsagt at man i skriftlig fremstilling kan – og også *bør!* – uttrykke seg annerledes enn man gjør muntlig. I polsk (liksom i alle andre europeiske språk jeg kjenner til) finnes det ikke bare leksemer, men også morfologiske og syntaktiske kategorier som fortrinnsvis opptrer i skrift (gerundier, såkalt attributiv sperring o.l.). Derfor vil en polakk ha problemer med å forstå resonnementet bak følgende uttalelse av Alf Hellevik: «Henleggelse av avfall forbudt» stod det på eit skilt i utkanten av Oslo. Ingen ville seie noko slikt,

og det skulle heller ikkje vere nokon grunn til å skrive det.»

5.4 Utviklingstendenser i standardspråket

Siden den nye intelligentsiaen er mindre nær knyttet til språktradisjonen, har den lettere for å innføre innovasjoner som er språkokonomisk betinget. I fleksjonen finner man f.eks. en tydelig tendens til å unnlate å bøye tallordene i visse tilfeller (flere og flere språkbrukere sier i dag *od czterdzieści do pięćdziesiąt tysięcy złotych* ('fra førti til femti tusen złoty') istedenfor det tradisjonelt riktige *od czterdziestu do pięćdziesięciu tysięcy złotych*) og likeledes en tilbøyelighet til å erstatte kollektivtallord med vanlige tallord (f.eks. *sześć dzieci* ('seks barn') istedenfor det korrekte *sześcioro dzieci*). De to siste endringene har forøvrig bred sosial basis, ettersom de stort sett er karakteristiske for hele den yngre del av intelligentsiaen, uansett herkomst. Det er derfor grunn til å regne med at de etterhvert vil bli akseptert av normen. Det samme gjelder antagelig tendensen til full gjennomføring av hovedregelen om trykk på nest siste stavelse også i ord som hittil har hatt avvikende trykk, nemlig en del latinsk-greske fremmedord og enkelte hjemlige verbalformer, og tilbøyeligheten til asykron realisering av bløte konsonanter (*biały* uttalt som [bjaly] istedenfor som [b'aly]). Enkelte andre ganske utbredte uttalevaner, som nettopp er særegne for Warszawa-traktene, f.eks. *-my* for *-mi* i instrumentalis flertall av substantiver og adjektiver, sammenblanding av *kie/gie* og *ke/ge*, samt unnlattelse av å palatalisere *l* foran

i (*list* uttalt som [lyst]), anses imidlertid fremdeles som meget støtende).

Innenfor morfologien gjør det seg gjeldende en viss tendens til å eliminere grammatiske unntak gjennom analogidannelser. Eksempler på dette er:

- former som *kotowi* istedenfor *kotu* (dativ sg. av *kot* 'katt', dannet med den normale dativendelsen *-owi* istedenfor den stivnede endelsen *-u* i sg. m., som i dag bare opptrer i en håndfull substantiver)
- former som *popiole* istedenfor *popiele* (lokativ sg. av *popiół* 'aske', dannet uten vokalalternasjonen *o : e*)
- former som *wzięlem* istedenfor *wziąłem* ('jeg tok' i maskulinum dannet etter mønster av det feminine *wzięłam*)

Slike utjevningstendenser har imidlertid ikke lett for å vinne aksept i et språk med lang litterær tradisjon og en forholdsvis stabil norm. Et talende eksempel på det er formen *tę* i akkusativ sg. f. av det pronomenet *ten* 'den(ne)'. Skriftspråkets eneform *tę* er nå det eneste unntak fra regelen som sier at både pronomener og adjektiver i akkusativ sg. f. har utgang på *-ą*.² Unntaket er imidlertid hovedsakelig grafisk for i det dannede talespråk har *tą* langt på vei slått igjennom. Like fullt understreker også siste utgave av den prestisjetunge *Słownik poprawnej polszczyzny* (Ordbok over korrekt polsk) at bare *tę* er akseptabelt i skrift.

² I eldre polsk bestod det her en forskjell mellom pronomener og adjektiver, idet pronomenerne hadde *-ę* og adjektivene *-ą*.

En utviklingstendens som langt på vei er blitt akseptert i språket, er tilbøyeligheten til ikke lenger å markere kvinners sivilstatus ved å føye feminine avledningsendelser til mannens eller farens etternavn. Herr Rawicz' kone ble i gamle dager omtalt og tiltalt som *pani Rawiczowa* og datteren som *panna Rawiczówna*. I dag betegnes både konen og datteren stort sett som *pani Rawicz*. Denne løsningen har bare én ulempe: den gjør det umulig å bøye etternavnet. Et kvinnenavn, eller et substantiv som refererer til en kvinne, er nemlig i polsk ubøyelig dersom det ender på en konsonant. Problemet er allikevel mindre enn det kan synes, fordi etternavnet som regel opptrer sammen med andre substantiver (fellesnavn eller egenavn), som lar seg bøye og dermed kan vise kasus.

Etter det samme mønster har språket også forsøkt å løse de vanskeligheter som oppstod da kvinnene begynte å rykke inn i yrker som tidligere var forbeholdt menn. Språkstrukturen i polsk er slik at den talende eller skrivende i den slags tilfeller uvilkårlig leter etter en feminin ekvivalent etter modellen *nauczyciel* : *nauczycielka* (lærer : lærerinne). Språket har da også flere feminine suffikser, hvorav det mest alminnelige er *-ka*. Aberet er bare at disse suffiksene ikke kan brukes like automatisk som *-in* i tysk. Former som *inżynierka*, *advokatka*, *dyrektorka*, *ambasadorka* strider i og for seg ikke mot systemet, men i praksis viser det seg at de avvises av språkbrukerne som useriøse, ja direkte komiske. I stedet bruker man den mannlige grunnformen av substantivet, men lar være å bøye den. I setningen *Wczoraj rozmawiałem z profesor Rawicz* 'I går snakket jeg med professor Rawicz' forteller altså det

ubøyde syntagmet etter preposisjonen at professor Rawicz er en kvinne. Hvis professoren var en mann, måtte den samme setningen lyde *Wczoraj rozmawiałem z profesorem Rawiczem*, med ‘professor Rawicz’ i instrumentalis.

6 Norm og normering

6.1 Hvem normerer?

Den eneste offisielt oppnevnte normerende instans er Kommissjonen for språkrøkt, som er en underavdeling av Vitenskapsakademiets komité for språkvitenskap. Denne kommissjonen utgav i 1957 den niende og hittil siste utgave av rettskrivningsordboken *Pisownia polska*, som danner grunnlaget for flere senere utkomne uoffisielle ortografiske ordbøker.

Interessen for språkspørsmål er meget stor. Mange aviser har egne språkspalter, og det foregår en omfattende språkrådgivning, drevet av forskjellige selskaper til vern om det polske språk. En stor rolle spiller også tidsskriftene *Język Polski* og *Poradnik Językowy*, som utkommer i hhv. Warszawa og Kraków.

Det grunnleggende oppslagsverk i alle språklige tvilsspørsmål er den allerede nevnte *Słownik poprawnej polszczyzny*, som fungerer som en slags polsk Duden. I likhet med sin tyske pendant har den ingen form offentlig autorisasjon.

Det eneste eksempel i polsk historie på et lovvedtak som gjelder språket er en del rettskrivningsendringer som ble vedtatt i 1936, etter forslag fra en offentlig

oppnevnt kommisjon. Det dreide seg hovedsakelig om regulering av enkelte ortografiske detaljer (spesielt fordelingen av *i* og *j* samt spørsmålet om særskrivning kontra sammenskriving). Sammenlignet med de norske rettskrivningsreformene i vårt århundre var forandringene ubetydelige.

6.2 Synet på normen. Fasthet og varians

I naturlige språk er det aldri slik at *alle* språkssystemets muligheter blir utnyttet. En pluralisform som *gåser* samsvarer nok med systemet i norsk, men den er allikevel «gal», fordi praktisk talt ingen voksne norske språkbrukere vil finne på å anvende den. Det er språkbruken, ofte kalt *usus*, som vanligvis bestemmer hva som inngår i *normen*. Normen er rett og slett totaliteten av de språklige midler som på et gitt tidspunkt er sanksjonert av *usus*.

For at språket skal kunne fungere, må det ha en viss grad av stabilitet. Brukerne av språket må være enige om visse spilleregler – om hvilke elementer et ord kan bestå av, om hvordan ordene kan føyes sammen til utsagn, om ordenes betydning osv. Både for enkeltmennesket og for samfunnet er det trolig en fordel at normen ligger mest mulig fast. På den annen side er ingen norm helt statisk. I enhver norm vil det foreligge en viss spenning mellom elementer som er på vei ut av normen, og elementer som er i ferd med å vinne innpass i den. De sistnevnte kaller vi gjerne *innovasjoner*, dvs. nydannelser.

Innovasjonene blir av polske filologer som sysler med språkriktighets spørsmål, gjerne bedømt ut fra følgende

kriterier, som dels er språklige, dels utenomspråklige:

- 1) **behovskriteriet** (Trenger språket innovasjonen? Fyller innovasjonen et hull?)
- 2) **økonomikriteriet** (Er innovasjonen språkøkonomisk? Stemmer den med språkssystemet?)
- 3) **utbredelseskriteriet** (Hvor utbredt er innovasjonen?)
- 4) **autoritetskriteriet** (Hvilke språkbrukere opptrer innovasjonen hos?)

At en språklig nydannelse har stor utbredelse, betyr ikke nødvendigvis at den med tiden blir akseptert i standardspråket. Antallet polske menn som sier *poszlem* 'jeg gikk' etter mønster av den tilsvarende feminine formen *poszlam*, istedenfor å bruke den tradisjonelle fornren *poszedlem*, er utvilsomt betydelig, men foreløpig tyder ingenting på at *poszlem* har noen sjanse til å vinne innpass i normen. De som bruker denne nydannelsen, har nemlig ikke den kulturelle autoritet som skal til for å gi den gjennomslag.

Trykt i:
Standardspråk og dialekt.
Seminarer i Oslo 1991 og 1992.
Bergen 1993.